

ОСОБЛИВОСТІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Статтю присвячено розкриттю соціально-психологічних та педагогічних особливостей процесу соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями; обґрунтовано соціально-педагогічні умови соціальної адаптації вказаної категорії студентів в умовах інклюзивного освітнього простору.

Ключові слова: студенти з обмеженими фізичними можливостями, інклюзія, студентська сервісна служба, соціальна адаптація, соціальний комфорт, міжособистісна взаємодія, соціально-педагогічні умови.

Інклюзивна освіта виступає універсальним середовищем соціальної адаптації, міжособистісної інтеграції та спільної діяльності молоді з обмеженими фізичними можливостями та її здорових однолітків. Одночасно інклюзивний освітній простір є дієвим механізмом підготовки до включення особистості з обмеженими фізичними можливостями у продуктивне соціально-економічне життя суспільства.

На сьогодні здійснено вагомі кроки у сфері охоплення послугами інклюзивного навчання на рівні дошкільної та шкільної освіти. Проте на рівні вищої школи, яка виступає останньою і найвагомішою ланкою переходу до самостійного життя, має місце наступна суперечність: на загальному тлі зростання кількості студентів у країні (вдвічі за останні 15 років) стабільно низькою залишається частка студентів з обмеженими фізичними можливостями (лише 0,4%) за щорічного збільшення відсотка молодих інвалідів. Аналіз основних причин такого становища засвідчує першість бар'єрів не матеріального і медичного, а, швидше — фізичного, соціального, психологічного характеру [8].

Ефективним шляхом забезпечення доступу до якісної освіти молоді з обмеженими фізичними можливостями виступає реалізація варіативних моделей соціальної адаптації в умовах інклюзивного освітнього простору. Найважливішою умовою моделі інклюзивної освіти є не тільки розроблення методології розвитку та змісту інноваційного освітньо-виховного середовища, але й наявність грамотної системи соціально-педагогічного супроводу, що охоплює розроблення індивідуальних програм навчання та корекції, а також роботу із соціальним середовищем студента з обмеженими фізичними можливостями.

Інклюзивне навчання у вищій школі передбачає не лише отримання освітніх послуг та фахових знань, але й здобуття досвіду

міжособистісних стосунків, спільної діяльності здорових студентів та студентів з інвалідністю на засадах толерантності, партнерства, співробітництва. Саме успішна соціальна адаптація молодої людини з інвалідністю стає головною умовою її комфортного та успішного соціального функціонування як у освітньому просторі вищої школи, так і поза ним — у соціальній та професійній діяльності.

Цій проблемі присвячено значну кількість досліджень зарубіжних та вітчизняних учених: так, концептуальні соціально-педагогічні засади соціалізації особистості розробляли І. Зверєва, Т. Алексеєнко, М. Лукашевич, А. Макаренко, Л. Міщик, А. Мудрик, С. Савченко, С. Харченко, С. Шацький; питання розвитку теоретичних і прикладних аспектів, пов'язаних з особливостями професійної та соціально-психологічної адаптації у виробничій і невиробничій сферах людської діяльності, представлено у працях М. Дяченко, Л. Кандибовича, А. Налджяна, В. Ковальова, Н. Сирнікова, В. Селіванова; формуванням змісту і форм нової (інтегрованої, інклюзивної) системи освіти займалися І. Бондар, І. Леонгард, М. Синьов, М. Таланчук, А. Шевцов, А. Ямбург; можливості навчально-методичного, медичного та соціального супроводу людей з обмеженими фізичними можливостями розробляли В. Авілов, К. Агавелян, О. Василенко, Н. Вовк, Б. Даутова, З. Кантор, Н. Козлов, А. Колупаєва, І. Купреєва, А. Мальков, І. Нікітіна, Н. Мірошніченко, Г. Паршин, В. Сікора, Г. Першко, Г. Станевський, В. Церклевич, М. Чайковський.

Педагогічні аспекти соціальної адаптації особистості досліджувалися Т. Жаровцевою, Л. Закутською, С. Селіверстовим, О. Плотниковою; соціально-педагогічні — О. Безпалько, Н. Жуковою, С. Харченко, І. Цимбал.

Водночас аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури дає змогу зробити висновок, що потребує спеціального наукового вивчення проблема соціально-педагогічних умов соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору.

Актуальність дослідження детермінована також необхідністю подолання негативних стереотипів щодо осіб з інвалідністю, корекції ситуації гіперопіки з боку батьків, психологічною неготовністю студентів з обмеженими фізичними можливостями до нового освітнього середовища, відсутністю у ВНЗ студентських сервісних служб тощо.

Зазначена актуальність, практична значущість зумовила вибір таких *завдань статті*:

- визначити соціально-психологічні та педагогічні особливості соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в освітньому середовищі вищого навчального закладу;

- обґрунтувати соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору.

За результатами теоретичного аналізу окресленої проблеми у науковій та науково-методичній літературі, ми визначаємо соціальну адаптацію студентів з обмеженими фізичними можливостями як цілеспрямований двосторонній процес максимально повного включення всіх студентів з інвалідністю в усі можливі аспекти навчального та позанавчального життя, прийняття нормативно-правових вимог до статусу студента, здобуття фахових знань та формування професійних компетенцій, забезпечення оптимальної відповідності об'єктивних та суб'єктивних особливостей особистості умовам соціокультурного та освітнього середовища ВНЗ, що проявляється у внутрішній задоволеності та зовнішньому соціальному комфорту особистості, формуванні адекватних до вимог середовища моделей і стратегій поведінки, залученості у міжособистісні стосунки та продуктивне життя, що загалом забезпечує наступне успішне включення в соціальну та трудову діяльність. Обґрутовуючи авторське визначення соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями, ми виходили із визначення соціальної адаптації І. Д. Зверєвої, Т. Ф. Алексєєнко, Ю. М. Жданович.

Сутність адаптації студентів до середовища вищого навчального закладу — це пошук оптимальної відповідності між особистістю й соціальним середовищем. Адаптує середовище вищого навчального закладу становить собою частину соціокультурного простору, зону взаємодії освітніх систем, їхніх елементів, освітнього матеріалу й суб'єктів освітнього простору. Це своєрідний мікросоціум, у який включені студентські академічні групи (первинні студентські колективи); референтні групи студентів (комунікативне середовище); викладачі-куратори; а також предметне середовище [2, с. 76-78].

Зауважимо, що процес соціальної адаптації у рамках інклюзивного освітнього простору має власні специфічні особливості, адже інклюзивна освіта — це організація процесу навчання, за якої всі студенти, незалежно від їхніх фізичних, психічних, інтелектуальних, культурно-етнічних, мовних та інших особливостей, включені в загальну систему освіти і навчаються за місцем проживання разом зі своїми однолітками без інвалідності в одних і тих же загальноосвітніх школах та вищих навчальних закладах, які враховують їхні освітні потреби і надають своїм учням необхідну спеціальну підтримку. Інклюзію розглядають як логічний етап інтеграції, її поглиблення та розширення (Д. Зайцев), пристосування самого освітнього середовища до потреб дітей та молоді з обмеженими функціональними можливостями (А. Колупаєва).

Особливості процесу адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями полягають у тому, що під час своєї життєдіяльності вони стикаються з необхідністю активного пристосування до різних елементів соціального середовища, а саме: соціально-психологічних, культурних, професійних, побутових та інших. Початком процесу соціальної адаптації для цієї категорії студентів найчастіше стає усвідомлення того факту, що попередньо засвоєні соціальні стереотипи не забезпечують досягнення цілей, тому актуальним стає переосмислення поведінки відповідно до вимог нових соціальних умов або нового для адаптанта соціального середовища. Процес соціальної адаптації до умов навчання в інклюзивному освітньому закладі розглядається також як процес розширення власного «Я» й активного опанування соціальної реальності в процесі успішної діяльності.

Дослідники вирізняють чотири стадії процесу адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями до нового для них соціального середовища:

1) початкова, коли студенти з обмеженими фізичними можливостями усвідомлюють, як вони повинні поводитися у новому для них соціальному середовищі, але ще не готові визнати і прийняти систему цінностей нового середовища, а тому прагнуть дотримуватися колишньої системи цінностей;

2) стадія терпимості, коли студенти з обмеженими фізичними можливостями і нове соціальне оточення проявляють взаємну терпимість до систем цінностей і зразків поведінки один одного;

3) акомодатії, тобто визнання і ухвалення студентами з обмеженими фізичними можливостями основних елементів системи цінностей нового середовища за одночасного визнання деяких цінностей студентів з обмеженими фізичними можливостями групою, новим соціальним середовищем;

4) асиміляції, тобто повний збіг систем цінностей студентів з обмеженими фізичними можливостями, групи і середовища [4, с. 17].

Ми погоджуємось із думкою В. Церклевич, що соціальна адаптація студентів з обмеженими фізичними можливостями є складовою інтеграції з її етапами: сприйняття оточенням (налагодження контактів для наступної позитивної міжособистісної взаємодії), адаптація у групі (соціальна адаптація як прагнення до взаємодії із соціальним середовищем та соціальна ідентифікація як усвідомлення своєї належності до групи), позитивна міжособистісна взаємодія (виконання умов активності студентів з обмеженими функціональними можливостями, толерантності здорового оточення, партнерства усіх сторін процесу) [7, с. 130-134].

Таким чином, бажання «бути такими як усі», спонукає студентів з обмеженими фізичними можливостями здоров'я максимально

зануритися в освітній процес, здолати всі бар'єри. Проте має місце низка причин, що впливають на процес соціальної адаптації.

Перелік причин соціально-психологічного характеру охоплює негативну або низьку самооцінку, відсутність стійкої довіри до світу, сприйняття оточення як ворожого. Це виявляється в агресивності, конфліктності, замкнутості. У студентів з обмеженими фізичними можливостями можуть проявлятися афективні вади первинного або вторинного порядку: агресивність, імпульсивність, почуття тривоги, гніву, невпевненості в собі. Коло проблем таких студентів доповнюється порушеннями психічних пізнавальних процесів, заниженою самооцінкою, заниженим рівнем домагань тощо.

Вагомою проблемою є порушення взаємовідносин зі здоровими студентами і викладачами через деформуючий вплив на особистість хронічного захворювання і виникнення стереотипних очікувань від цієї категорії молоді у здорових студентів [6, с. 41-43]. Слід підкреслити, що різні вади можуть мати різнобічний характер і проявлятися як неспроможність встановлювати контакт, спілкуватись; незрозумілість для інших; складнощі з виконанням значних фізичних навантажень, інтелектуальних завдань; фізичні вади, вади зі слухом, зором та ін.

Це також постає причиною як внутрішньо особистісного, так і міжособистісного конфлікту під час навчання у вищому навчальному закладі.

Коло дидактичних причин, які впливають на ефективність навчання студентів з обмеженими фізичними можливостями, представлені такими поширеними прикладами, як складність у засвоєнні великих обсягів матеріалу, уповільнена техніка письма, труднощі читання, запам'ятовування дат, термінів, невміння вибирати головне, нерозуміння змісту. Як наслідок — студенти не в змозі відразу чітко сприйняти, проаналізувати і засвоїти те, що їм викладають, не можуть організуватися, зосередитися, проявляють надмірну рухливість, тривожність, спостерігається підвищене хвилювання, поспішність, дратівливість, неухважність, підвищується загальна збудженість, студенти не можуть швидко переключитися з одного виду діяльності на інший. Саме тому рівень втомлюваності студентів з обмеженими фізичними можливостями під час навчальних занять є значно вищим, ніж у їхніх здорових одногрупників [1, с. 138-149].

Важливу роль у процесі соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями відіграє ефективність особистісного впливу викладача на студентів. Освіта для таких студентів має розглядатися насамперед як партнерське співробітництво між ними і викладачами. Це потребує глибокого індивідуального підходу до кожного студента з обмеженими фізичними можливостями, щоб визначити його можливості у засвоєнні тих знань і умінь, які

пропонує вищий навчальний заклад. Лише під час бесіди, партнерського діалогічного спілкування з такими студентами можливо виявити приховані недоліки у знаннях, відкрити можливість зміцнити слабшу ланку та розставити правильні акценти щодо спрямованості навчання [3, с. 45-46].

Слід враховувати, що для студентів з обмеженими фізичними можливостями сам процес навчання, за умови грамотної організації, має реабілітаційний характер, оскільки сприяє поверненню сенсу життя, позбавленню психологічних проблем, пристосуванню до навколишнього середовища. Дослідники вирізняють ряд компенсаторних функцій, зумовлених залученістю в освітнє середовище вищої школи:

- відновлення повноцінності, життєво важливих функцій;
- відтворення втрачених можливостей;
- відновлення чи поліпшення психологічного стану, самопочуття;
- відкриття людиною в собі нових якостей характеру;
- поліпшення настрою;
- позбавлення негативних рис характеру, емоцій, переживань таких, як агресія, закомплексованість, розпач, страх;
- максимальне позбавлення психологічних фізичних проблем;
- поштовх у прояві своїх здібностей, переключення уваги людини-інваліда з фізичного каліцтва на власні здібності;
- відновлення, відтворення соціальних взаємозв'язків і взаємовідносин, їх налагодження;
- відновлення статусу; допомога, підтримка з відновлення, відтворення якостей і рис особистості;
- соціальне відродження людини [2, с. 76-78].

Виховний вплив на категорію студентів з обмеженими фізичними можливостями також має відмітні риси, оскільки організація навчально-виховного процесу в межах інклюзивних навчальних закладів зорієнтована на інші освітні стандарти і завдання, ніж ті, які визнаються звичайною системою освіти; його метою є надання можливості найбільш повноцінного соціального життя, активної участі у колективі, місцевій спільноті для всіх студентів, тим самим забезпечивши повну взаємодію, допомогу одне одному як членам співтовариства [9, с. 218-226]. Цей ціннісний імператив демонструє, що всі члени навчального колективу і суспільства пов'язані між собою, а студенти не лише взаємодіють між собою в процесі навчання, але й розвиваються, коли приймають спільні рішення [10, с. 75-84].

Для студентської молоді з числа інвалідів важливим є не стільки зміст процесу виховання (адже серед студентів з обмеженими фізичними можливостями загалом не помічено значних проблем з дисципліною), скільки створення певних педагогічних умов, які б полегшували процес навчання, зокрема:

- комплексність та системність у вирішенні освітньо-виховних завдань;
- диференційований підхід до студентів з обмеженими фізичними можливостями з урахуванням специфіки хвороби, патологічного стану, психологічної чи соціальної проблеми, яка може трапитися у повсякденному житті і в процесі навчання інваліда;
- уникнення надмірного акцентування уваги на вадах фізичного розвитку; завданням інклюзії є навчання людини примирення із власним статусом, мінімізація наслідків інвалідності і максимальна орієнтація на продуктивне життя у суспільстві;
- партнерська, діалогічна форми взаємодії, емоційна причетність до навчального процесу, вироблення адаптованих (залежно від типу нозології) методик викладання дисциплін, урізноманітнення джерел отримання інформації, поєднання індивідуальних та групових форм роботи;
- дотримання принципу рефлексивності, запобігання синдрому професійного вигорання у викладачів та кураторів, надання послуг психологічного розвантаження, супервізії.

Загалом, успішну соціальну адаптацію студентів з обмеженими фізичними можливостями можна розглядати як їх включеність: у нове соціальне середовище; у нову систему відносин, за загальної мінімізації соціальних наслідків інвалідності; у навчально-виховний процес, орієнтований на здобуття фахових знань.

Здійснений теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації, результати дослідження соціально-психологічних особливостей студентів з обмеженими фізичними можливостями, урахування принципів інклюзивного освітнього простору вищої школи дали нам змогу сформулювати соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями.

Під соціально-педагогічними умовами соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями розуміємо сукупність певних обставин, що спеціально створюються у середовищі вищого навчального закладу та забезпечують:

- орієнтацію особистості студента на гуманістичні та смисложиттєві цінності;
- компетентісний підхід як єдиний соціально-педагогічний континуум, який забезпечує критеріальну основу результативності всіх педагогічних зусиль;
- соціально-педагогічний супровід та психологічну підтримку студентів з обмеженими фізичними можливостями за принципами «рівний-рівному» (студент-студент) та «ділове партнерство» (викладач/куратор — студент);
- активізацію адаптивного потенціалу особистості;

- взаємодію та взаємне пристосування студентів та освітньо-виховного середовища вищого навчального закладу;
- засвоєння і прийняття студентами з інвалідністю цінностей, норм та правил вищої школи;
- мінімізацію соціальних наслідків інвалідності, інтеграцію особистості у групу однокурсників та соціальне й освітнє середовище ВНЗ;
- засвоєння нових форм соціальної взаємодії, корекцію моделі батьківської поведінки;
- визначення цілей життєдіяльності майбутнього фахівця;
- рефлексію та супервізію упродовж періоду соціальної адаптації.

Етапи здійснення соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями передбачають досягнення цілей на трьох рівнях:

- індивідуальному (примирення із власним статусом, проблемами, що зумовлюються інвалідністю, забезпечення внутрішньо особистісної гармонії, досягнення особистісної рівноваги);
- на рівні соціальної групи (досягнення гармонії індивіда (комфарту міжособистісних стосунків) під час взаємодії з безпосереднім оточенням: академічною групою, студентськими об'єднаннями, адміністрацією, науково-педагогічним колективом, студентськими сервісними службами ВНЗ);
- на рівні соціуму (узгодження власних оцінок, особистісних можливостей з суспільними цінностями та нормами за межами мікросередовища ВНЗ, визначення власного місця у соціумі, досягнення соціального комфорту).

Наведена тріада зумовлює сукупність соціально-педагогічних умов соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору, а саме:

- організація індивідуалізованого соціально-педагогічного супроводу студентів з обмеженими функціональними можливостями у контексті діяльності координаційного центру роботи зі студентами молодших курсів;
- сприяння самоактивізації першокурсників шляхом залучення до системної позааудиторної роботи студентських об'єднань (творчих, культурно-дозвіллевих, наукових, волонтерських, фахово орієнтованих);
- забезпечення спрямованості діяльності студентських сервісних служб на вирішення проблем соціальної адаптації першокурсників з обмеженими фізичними можливостями;
- забезпечення взаємодії методичного об'єднання кураторів із батьками шляхом створення «Школи дружнього піклування»

(клубу-об'єднання батьків студентів з обмеженими функціональними можливостями та кураторів академічних груп).

Викладені соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору закладені у гіпотезі дисертаційного дослідження і надалі знайшли своє відображення в розробленні та реалізації методики формувального етапу експерименту.

Література

1. Бочонкова Ю. О. Социально-психологическая адаптация студенчества в условиях вуза / Ю. О. Бочонкова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. — 2004. — № 2 (7). — С. 138-149.
2. Казміренко В. П. Програма дослідження психо-соціальних чинників адаптації молодій людині до навчання у ВНЗ та майбутньої професії / В. П. Казміренко // Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. та освітньо-метод. журнал. — 06/2004. — № 6. — С. 76-78.
3. Коломинський Н. Л. Развитие личности учнів допоміжної школи. Спеціальна психологія. Тексти. Частина I / за ред. М. П. Матвеевої, С. П. Миронової. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1999. — 158 с.
4. Милославова И. А. Понятие и структура социальной адаптации : автореф. дисс. ... канд. филос. наук.: спец. 09.00.11 «Социальная философия» [Электронный ресурс] / И. А. Милославова. — Ленинград, 1974. — 24 с. — Режим доступа: <http://www.usu.ru/psihologia>.
5. Слободянюк І. А. Тренінг професійного самовизначення як засіб розвитку критичного мислення і адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вищому навчальному закладі / І. А. Слободянюк // Наука і освіта. — 2004. — № 3 — С. 15-16.
6. Соціальні аспекти роботи з інвалідами // Вінницький міський центр соціальної служби для молоді. Вінниця, 2001. — С. 41–43.
7. Церклевич В. С. Створення сприятливого середовища як умова інтеграції студентів з обмеженими функціональними можливостями в групу однокурсників / В. С. Церклевич, О. М. Гурман // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. — 2010. — № 3. — С. 130-134.
8. Яремчук О. П. Дослідження основних труднощів адаптації студентів [Електронний ресурс] // Наукові конференції. — Режим доступу: <http://intkonf.org/yaremchuk-op-doslidzhennya-osnovnih-trudnoschiv-adaptatsiyi-studentiv/>.
9. Ferguston D. L. Figuring out what to do with grouping how teachers make inclusion work for students with disabilities / D. L. Ferguston, G. Mever, L. Jeanchuld // Journal of the Association for Persons with Sewere Handicaps. — № 17. — 1992. — P. 218-226.
10. Salsburu C. I. On the nature and change of an inclusive elementary school / C. I. Salsburu, M. M. Palombarc, W. Hollowood // The Journal of the Association for Persons with Sewere Handicaps. — № 18. — 1993. — P. 75-84.

Стаття посвячена раскрытию социально-психологических и педагогических особенностей процесса социальной адаптации студентов с ограни-

ченными физическими возможностями; обоснованы социально-педагогические условия социальной адаптации указанной категории студентов в условиях инклюзивного образовательного пространства.

Ключевые слова: студенты с ограниченными физическими возможностями, инклюзия, студенческая сервисная служба, социальная адаптация, социальный комфорт, межличностное взаимодействие, социально-педагогические условия.

Yu. I. Volcheliuk

Peculiarities and Socio-Pedagogical Conditions of Social Adaptation of Students with Disabilities in the Inclusive Educational Environment

The Khmelnytsky Institute of Social Technology, University «Ukraine» (2 A Tolbuhina Str., Khmelnytskyi, Ukraine)

The article is dedicated to the disclosure of socio-psychological and pedagogical peculiarities of the process of social adaptation of students with disabilities.

According to the results of theoretical analysis of the outlined problem in scientific and scientific-methodical literature, the concept of social adaptation of students with disabilities is determined. Four stages of the process of adaptation of students with disabilities in the new for them social environment are identified, as well as a number of reasons affecting the process of social adaptation and their character.

A number of compensatory functions caused by the involvement of students with disabilities in the educational environment of a higher educational establishment are identified. The pedagogical conditions that would facilitate the learning process and the essence of social and educational conditions of social adaptation of students with disabilities as a set of circumstances that are specifically created in the environment of a higher educational establishment are described.

Three stages of implementation of social adaptation of students with disabilities for the achievement of their goals are specified.

Socio-pedagogical conditions of social adaptation of this category of students in inclusive educational environment are substantiated.

Keywords: students with disabilities; inclusion; students' service department; social adaptation; social comfort; interpersonal interaction; socio-pedagogical conditions.

References

1. Bochonkova, Yu. O. (2004). Sotsialno-psikhologicheskaia adaptatsiia studentchestva v usloviakh vuza [Social and Psychological Adaptation of the Students in the Conditions of Institutions of Higher Education]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats*, 2 (7), 138-149.
2. Kazmirenko, V. P. (2004). Programa doslidzhennia psykho-sotsialnykh chynnykiv adaptatsii molodoi liudyny do navchannia u VNZ ta maibutnoi profesii [Program of Psycho-Social Factors of Adaptation of Young Person to Education in Institutions of Higher Education and Future Profession]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota: Naukovo-praktychnyi ta osvithno-metodychnyi zhurnal*, 6, 76-78.
3. Kolomynskyi, N. L. (1999). Rozvytok osobystosti uchniv dopomizhnoi shkoly [Development of Personality of Students of Supplementary Schools]. In M. P. Matvieieva, S. P. Myronova (Eds.), *Spetsialna psykholohiia: Vol. 1*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet.

4. Myloslavova, I. A. (1974). *Poniatie i struktura sotsialnoi adaptatsii* [The Notion and Structure of Social Adaptation] (Dissertation Abstract, Leningrad).
5. Slobodianiuk, I. A. (2004). Treninh profesiinoho samovyznachennia yak zasib rozvytku krytychnoho myslennia i adaptatsii studentiv-pershokursnykiv do umov navchannia u vyshchomu navchalnomu zakladi [Training of Professionals Self-Determination as a Mean of Development of Critical Thinking and Adaptation to the Educational Conditions of Institutions of Higher Education]. *Nauka i osvita*, 3, 15-16.
6. *Sotsialni aspekty roboty z invalidamy* [Social Aspects of Works with Disabled People] (2001). Vinnytsia: Vinnytskyi miskyi tsentr sotsialnoi sluzhby dla molodi.
7. Tserklevych, V.S., & Hurman, O. M. (2010). Stvorennia spryiatlyvoho osvitnoho seredovyshcha yak umova intehratsii studentiv z obmezhеными funktsionalnymi mozhlyvostiamy v hrupi odnokursnykiv [Create Favourable Educational Environment as a Condition of Integration of Disabled Students in a Student's Group]. *Naukovi zapyski Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni V. Hnatiuka*, 3, 130-134.
8. Yaremchuk, O. P. *Doslidzhennia osnovnykh trudnoshchiv adaptatsii studentiv* [Study of Main Challenges of Adaptation of Students]. Retrieved from <http://intkonf.org/yaremchuk-op-doslidzhennya-osnovnih-trudnoschiv-adaptatsiyi-studentiv/>
9. Ferguston, D. L., Mever, G., & Jeanchuld, L. (1992). Figuring Out What to Do with Grouping How Teachers Make Inclusion Work for Students with Disabilities. *Journal of the Association for Persons with Several Handicaps*, 17, 218-226.
10. Salsburu, C.I., Palombarc, M.M., & Hollowood, W. (1993). On the Nature and Change of an Inclusive Elementary School. *Journal of the Association for Persons with Several Handicaps*, 18, 75-84.